

Irányzatok, tanulságok*

„Jól és szépen az ír, aki tüzes orthológus és tüzes neológus egyszerre mind, s egységben és ellenkezésben van önmagával.”

KAZINCZY

I. A t é m a i n d o k l á s a. Többéves — idestova két évtizedes — hagyományunk, hogy valamilyen kiemelkedő esemény kerekszámú évfordulóján társadalmi életünk egy-egy területe az adott időszakasz munkájának kritikai elemzésével jubilál. Az esemény jelentőségét aszerint ítéli meg, hogy az objektíve milyen lehetőségek feltételeit teremtette meg a szóban forgó munkaterület fejlődéséhez, az eltelt időszakasz eredményességét viszont ahhoz méri, hogy az adott terület felelős gazdája és munkatársi gárdája s z u b j e k t í v e hogyan sáfárkodott az esemény nyújtotta lehetőségekkel. A démosztheneszi hangvételt a tettek kritikája, az önvizsgálat felelőssége váltja fel az eredmények tudatos vállalásának, úgyszintén az előrehaladást akadályozó tényezők őszinte feltárásának a tükrében. Jogos, egyben kötelelő szerű is tehát a számvetés, az elméleti örökség lényegének a megragadása és a felszabadulás adta, minőségileg új lehetőségek valóra váltásának a vizsgálata szempontjából egyaránt.

A számadás mércéje adott: a magyar társadalom negyedszázados általános (gazdasági, politikai-ideológiai, kulturális) fejlődése. Ezzel kell szembesítenünk a hazai nyelvtudomány — ezen belül főleg a sokat vitatott általános nyelvészet — fejlődési ütemét, előrehaladását, megtorpanásait, de jelenlegi színvonalát is. Nem arról van szó, mintha egy adott társadalmi formáció gazdasági-politikai fejlődése egyazonképpen, automatikusan maga után vonná egy-egy tudományág arányos fejlődését is, de arról már igen, hogy az adott társadalmi formáció gazdasági-politikai fejlődése megkívánta művelődési színvonal melyik síkján helyezkedik el az érintett tudományág. Más szavakkal: a hazai általános nyelvészet — mint a magyar művelődéspolitikai szerves része — annak előre lendítő tényezője, csendes útítarsa vagy fékezője-e?

Régóta ismert igazság, hogy a tudományok fejlődési ütemét, előrelendülését, stagnálását vagy visszafejlődését elsősorban a társadalmi igények szabják meg. A társadalmi igényeket többé-kevésbé kísérni szokta az alimentációs készség is a mindenkori társadalom általános és akut igényeinek megfelelően. Napjaink tudományos munkásságának a jelentőségét, ezen belül a mai magyar társadalomnak a tudománnyal szemben támasztott igényét a közelmúltban napvilágot látott tudománypolitikai irányelvek egyértelműen meghatározták: „Korunkat, a társadalmi forradalmak és a termelőerők nagyarányú növekedése mellett a tudományok rendkívül gyors

* A hazai általános nyelvészet (nyelvelmélet) fejlődésének vázlatos áttekintése — különös tekintettel a fejlődés felszabadulás utáni szakaszára. Felszabadulásunk 25. évfordulójára.

fejlődése és társadalmi szerepük megnövekedése jellemzi. . . A tudomány sokféle módon hat a társadalom tudatára, az oktatásra, a művelődésre, az egészségügyre, az élet- és munkakörülmények alakulására; eredményei fontos tényezőként jönnek számításba a politika, a nemzetközi kapcsolatok formálásában. . . A tudomány szerepének növekedése világjelenség, de nem független az adott társadalmi viszonyoktól. . . A tudományos-technikai haladás a szocializmusban objektív társadalmi korlátoktól mentesen bontakozhat ki. A szocializmus és a kommunizmus lényegéből fakadóan igényli a tudomány segítségét, az a társadalom építésének egyik legnagyobb hajtóerejévé válik.” (Az MSZMP Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei. Budapest, 1969. 37.) A tudomány társadalmi szerepéből adódóan a tudományos kutatómunka kettős céljáról ugyanabban a dokumentumban az alábbiak olvashatók: „A tudomány helyesen értelmezett társadalmi szerepe folytán a kutatómunkának egyidejűleg kettős célja van: egyrészt konkrét társadalmi, gazdasági feladatok megoldását mozdítja elő, másrészt — azzal egységben — a tudományok belső fejlődéséből adódó feladatok megoldásával a távlati célokra irányítja a figyelmünket” (i. m. 38). A társadalmi alimentációról: „A következő időszakban a társadalom és a gazdaság gyors ütemű fejlesztését a hazai kutatásnak jelentős tudományos feladatok megoldásával kell segítenie, ezért a kutatási ráfordításokat ebben az időszakban is a nemzeti jövedelem növekedését meghaladó ütemben kell növelni (i. m. 60; az én kiemelésem: K. F.).

Jól tudom, hogy a hazai általános nyelvészet nem túl nagy befolyást gyakorolhat „az élet- és munkakörülmények alakulására”, de annál nagyobb szerepet vállalhat — és vállalnia is kell! — a társadalom tudatának fejlesztésében.

Az elmondottak és idézettek alapján kialakult felelősséggel igyekszem a hazai általános nyelvészet fejlődését felvázolni, de a felvillantott távlati lehetőségek szem előtt tartásával kísérlem meg az abból adódó következtetések levonását is.

2. Az elméleti örökség. Az általános emberi megismerés dinamikus jellegéből következően minden tudomány fejlődése szerves folyamat. A régebbi nézetek, elméletek újakkal való felváltása nemcsak történeti egymásutánosság, hanem a régebbi olyanszerű tagadása, hogy az új, miközben felváltja, megszünteti a régit, annak előremutató elemeit szervesen magába ötvözi, felhasználja. Az egymást váltó elméletek — akár el- (fel-) ismerik egyes képviselői, akár nem — szervesen következnek egymásból, vagy úgy, hogy a korábbiakat továbbfejlesztik, vagy akár úgy, hogy a megelőzőket hevesen tagadják. Az emberi megismerés lényegéből szükségképpen adódik az a követelmény, hogy az ismeretek bővülése folytán a régebbi fogalmak átértékelődnek, struktúrájukban súlyponteltolódások állnak be, vagy egész egyszerűen új fogalmakkal cserélődnek fel. Az ismeretek bővülése lényegében a mozgó valóság egyre újabb meg újabb, korábban rejtett törvényszerűségeinek a kutató emberi elme előtt való feltárulását jelenti, amelyeknek a „leírására” — még inkább — a megmagyarázására újabb és újabb fogalmak, elméletek szükségesek.

Így halad a tudomány a jelenségek és folyamatok egyre mélyülő megismerése irányában, így kénszerűen fogalmainak átértékelésére, új fogalmak bevezetésére, mivel nagyon gyakran előáll az a helyzet, hogy a vég-

telen valóság újabb törvényszerűségeinek a leírására, a bonyolult jelenségkör lényegének a megmagyarázására a régi fogalmak elégteleneknek bizonyulnak, a régi „klasszikus” kategóriák ki nem elégítő volta egyre nyilvánvalóbbá válik. Ne gondoljunk másra, mint a klasszikus természettörvény-fogalomnak napjainkban végbemenő átalakulására. Az anyag mechanikus mozgásformáinak rögzítésére tökéletesen alkalmas klasszikus természettörvény egyik sarkalatos tétele a folyamatok százszázalékos determináltságának a felismerése volt: ha az objektív feltételek adva vannak, a várt jelenségnek „vakon, kivételeket nem ismerő módon”, szükségszerűen be kell következnie. A modern természettudomány embere azonban — például a mikrovilág folyamatainak a tanulmányozása közben — egyre-másra találkozik olyan jelenségekkel, amelyek „azt mutatják, hogy a klasszikus determinizmus nemcsak hogy nem felel meg a természeti törvényeknek, de még elég pontos megfogalmazásukat sem teszi lehetővé.” (V. A. FOK, A kvantummechanika interpretációjáról. Megjelent A modern természettudományok filozófiai problémái című gyűjteménykötetben. Budapest, 1962. 265–93, i. h. 285.) A klasszikus determinizmus merev fogalmait tehát egyre inkább olyan megfogalmazások váltják fel, ahol a kivételtelenséget a leírás valószínűségi jellege helyettesíti, ami szerint megkülönböztetik a potenciálisan lehetségest a megvalósulttól. „Általában minél mélyebben hatolunk az anyag szerkezetébe — írja Sz. T. MELJUHN —, annál inkább a folyamatok végtelen sokaságára bukkanunk, s ezek meghatározatlan, valószínűségi jellege annál inkább fokozódik . . . minden egyes kölcsönhatási aktusban a lehetőségek halmazának mindig csak egy csekély hányada válik valósággá.” (A szervesetlen természet fejlődési dialektikája. Budapest, 1963. 222.) Ami tehát alkalmas volt — és ma is az! — például a halmazállapot-változás leírására, okainak magyarázására, az már elégtelennek bizonyul a kvantummechanikai törvényszerűségek leírására és megmagyarázására. Amit tehát meghatározónak tartottak a természet (annak idején felismert, egyszerűbb) mozgásformáinak (-fajtáinak) a leírására, annak érvényességi köre igen nagymértékben összeszűkült, anélkül azonban, hogy a körülhatárolt érvényességi körön belül valamit is veszített volna jelentőségéből!

A tudományos kategóriák igazi értékét az emberi megismerés szakadatlan előrehaladásának a folyamatába ágyazva lehet — és kell is! — megállapítani. Ami korábban a jelenségek és folyamatok megmagyarázása teljességének az igényével lépett fel (abszolút érték!), az az újabb és mélyebb törvényszerűségek feltárása következtében a jelenségek és folyamatok csak egy vagy másik aspektusának a megragadására válik alkalmassá (relatív érték!). Mi sem veszélyesebb gnoszeológiai szempontból, mint a kategóriák megmerevedése (pontosabban: megmerevítése). A kategóriák elaszticitásának a hiánya szükségképpen elméleti megmerevedést von maga után (dogmák létrejötte), ami pedig a tudomány halálát jelentené.

Mindez természetesen nem a kategóriák általános relativizálását jelenti, de azt sem, mintha tagadná a korábbi, a teljes magyarázat igényével fellépő kategóriák, elméletek tudománytörténeti jelentőségét. A marxista gnoszeológia dialektikus jellege éppen abban segíti a szaktudományokat, hogy óva int mind a kategóriák túl-, mind a leértékelésétől, amikor a (maguk korában a magyarázat teljességét igénylő) kategóriákat, elméleteket, irányzatokat történetileg szemléli és a megismerési folyamat dinamizmusának a szemszögéből értékeli.

2.1. Az izmusok. Mindezek azonban már a tudománytörténet különböző irányzatainak a kérdéskörét feszegetik, az irányzatok elmélettörténeti helyét, értékét érintik. Mindenféle tudományos (elméleti) irányzat, mindenfajta izmus történeti kategória, egy elég pontosan körülhatárolható korszak jellemző elmélete, amely az adott korszak elméleti stb. igényeinek a talaján alakul ki, fejlődik és hat, és többé-kevésbé érzékelhető ideológiai indítékokból táplálkozik, bizonyos, uralkodó eszmerendszert szolgál. Új uralkodó eszmeáramlatok új izmusokat szülnek, amelyek a régieket felváltják, ugyancsak azzal az igényvel, mint a korábbiak, hogy tudniillik a jelenségek és folyamatok lényegét a maguk teljességében magyarázzák. A teljesség igénye szükségképpen rendszeralkotáshoz vagy legalábbis ilyen szándékhoz vezet. A szándék és a megvalósulási lehetőség, illetőleg a rendszer megvalósult teljességének a korrelációja alapján beszélhetünk a különféle izmusok hatóköréről, értékéről. Ilyen — és csakis ilyen — értelemben izmus a marxizmus—leninizmus is, „Marx, Engels és Lenin forradalmi elmélete, mely filozófiai, közgazdasági és társadalmi-politikai nézetek logikusan felépített teljes rendszere.” (M. ROZENTAL—P. JÜGYIN, Filozófiai kislexikon. Budapest, 1964. *Marxizmus—leninizmus* címszó alatt.¹)

A különböző elméleti irányzatok, nyelvészeti izmusok jellemző vonásainak a megrajzolása, lényegük megragadása nemcsak tudománytörténeti szempontból rendkívül fontos — e nélkül sem történeti egymásutániségük, sem pedig egymáshoz fűződő kapcsolatuk nem válik világossá —, hanem napjaink nyelvészeti irányzatainak a megítélésénél is nélkülözhetetlen fogódzónak minősül. Ezen túlmenően észre kell vennünk, határozottan le kell szögeznünk azt is, hogy időtállóan bizonyuló részeredményeikkel mennyiben járultak hozzá a nyelv minél tökéletesebb megismerésére irányuló nyelvtudományi erőfeszítésekhez, részgazságaikra mennyiben lehet — és kell is — a nyelvészenek is támaszkodnia. Mert ezek figyelembevétel nélkül tudománytörténeti szemléletünk egyoldalú, nagyon könnyen igazságtalanná válhat, mi több, tudománytörténeti nihilizmusba torkollhat. (Nem keli messzire nyúlni bizonyító példákért!) Az izmusokkal kapcsolatos polemikus álláspontunk nem kerülhet szembe a történeti hűséghez való ragaszkodás követelményével.

Minden irányzatot a maga történeti körülményeibe ágyazva kell vizsgálnunk; az irányzatot létrehozó korra meghatározóan jellemző eszmei-ideológiai áramlatok determináló jellegét sem szabad figyelmen kívül hagyni, ha egy-egy irányzatot a maga teljességében akarunk értékelni. Nem szabad azt sem szem elől téveszteni, hogy az adott irányzat milyen korábbinak a felváltója, akár úgy, hogy azt továbbfejleszti, akár úgy, hogy jelentőségét könyörtelenül (metafizikusan) tagadja. Ha mai ismereteink és ideológiai igényességünk alapján bírálunk egy-egy irányzatot — mint ahogyan ezt így is kell tennünk —, ez nem jogosít fel bennünket arra, hogy mai ismereteinket, ideológ-

¹ Az irodalomban olvashatunk külön a *leninizmus*ról is, „mint a marxizmus folytatásá[ról] és továbbfejlesztésé[ről]” (i. m. *Lenin* c. a.), vagy másként, mint a proletárforradalmak, a proletárdiktatúra és a szocializmus felépítésének marxizmusáról. Nem szándékom e helyen a marxizmus—leninizmus és az egyéb izmusok megegyező és eltérő vonásainak részletes taglalása. A fentiekben túl csupán egy megjegyzés kívánkozik ide a szándékolt és a megvalósult teljességben mutatkozó, nem elhanyagolható különbség érzékeltetésére: a marxizmus—leninizmus nemcsak a jelenségek és folyamatok megmagyarázása teljességének a rendszere, hanem a világ humanisztikus célok érdekében történő megváltoztatásának is a tudománya.

giai igényességünket egy ötven vagy száz évvel ezelőtti irányzattól megkövetelhetnénk. Ha ezt tennénk, a különböző irányzatoknak csak a negatívumait vennénk észre, a különböző izmusokat elsősorban elmarasztalóan értékelnénk.

Valami ilyesféle értékítélet érződik ki DEME L. szavaiból, aki az utóbbi évtizedben két alkalommal is foglalkozott a különböző nyelvészeti irányzatok problematikájával.² DEME a különböző nyelvészeti izmusokat egyértelmű elmarasztalással interpretálja, mivel azok — szerinte — „nem azzal jellemezhetők, hogy a nyelvről ezt vagy azt a részigazságot fölismerték, hanem főleg azzal, hogy ezt vagy azt a korábban már fölismert részigazságot ad abszurdum vitték, tévesen általános magyarázó elvvé igyekeztek tenni.” (NyK. 61: 6; ezt a megállapítást szó szerint idézi a Nyelvszemlélet 19. lapján.)

Hogy a különböző irányzatok (izmusok) egyes képviselői elméletüket általános magyarázó elvvé igyekeztek tenni, tételeiket szerves rendszerre igyekeztek összeötvözni, azon nincs semmi csodálkoznivaló! A felismert részigazságok ugyanis a nyelv egy-egy fontos aspektusát tükrözik, és nagyon könnyen meg lehet érteni — ha nem értünk is egyet vele! —, hogy a heurisztikus élmény elragadta a felfedezőt(-ket), és a részigazság elsöprő ereje általános magyarázó elvvé terebélyesedett, rendszer- és módszertani egésszé állt össze, vagy legalábbis úgy vélték, hogy ez lett a felfedezés végeredménye. Tudománytörténeti tény, hogy minden elméleti igényű irányzat a nyelvmagyarázat teljességére törekedett, és még is volt győződve, hogy el is érte azt. De más dolog egy-egy irányzat képviselőinek a véleménye nyelvmagyarázási elveik teljességéről, és megint más dolog, hogy a mai ismeretek alapján a mai kor nyelvésze hogyan jellemzi őket! Elfogadja, a megérdemelt helyére teszi a felfedezett részigazságot, azt beépíti saját nyelvelméletébe, egyúttal elhatárolja magát túlzásaitól. Az is régóta ismert igazság, hogy minden valamirevaló elméleti irányzat — éppen elméleti igényessége folytán — magyarázó elveit rendszerbe igyekezett foglalni, ami a nyelv egyik aspektusának a tökéletes magyarázására elégségesnek is bizonyulhatott. De legalább annyira ismert dolog az is, hogy tökéletes, az adott tudományág által vizsgált jelenségek valamennyi mozgásfajtájának a teljes tükrözésére hivatott magyarázó elvek zárt rendszere naív vágyálom, mert ha a tudomány idáig eljutna — további feladat híjával — saját maga fölött húzná meg a lélekharangot. Ez a nyelv rendkívül bonyolult mozgásfajtáinak a tudomásul vételével nem is lehet másképpen, éppen ezért a zárt rendszereknek minősített magyarázási elvek rendezett halmaza nyitott rendszernek, részrendszernek minősül, ami csak arra jó — de arra valóban jó —, hogy egy-egy lépéssel közelebb vigyen a nyelvi törvényszerűségek minél tökéletesebb, de sohasem teljes, végleges feltáráshoz.

A főbb nyelvészeti izmusok (logicizmus, hisztorizmus, pszichologizmus, strukturalizmus) már nevüknél fogva is arról árulkodnak, hogy a nyelv egyik — nem elhanyagolható — aspektusára hívták fel a figyelmet, és ezen a területen érték el ma is megszívlelendő

² Először SAUSSURE hazai adaptációját tárgyaló előadásában, ami nyomtatásban is megjelent: A saussure-i tanítások magyar visszhangjához címen (NyK 61: 3—27), másodsor a Nyelvtudományi Intézet húszéves fennállásának szentelt ünnepi előadás-sorozat keretében tartott felolvasásában (Nyelvszemléletünk és vizsgálódási módszereink fejlődésének két évtizede. — Kézirat. Az alábbiakban: Nyelvszemlélet.)

eredményeket, ha az eredmények nyelvmagyarázási jelentőségét eltúlozták is.

Ha például a „genfi mester” felfedezési köréből elismerjük, hogy „a jelszerűség hangsúlyozásában benne van egyrészt a pszichikai és fizikai oldal,³ másrészt a valóság és tükröződése közötti ellentét felismerése; a rendszerűség felfedezésében benne van annak a meglátása, hogy a nyelvi elem egyrészt individuum, másrészt rendszertag; a többi tételnél még világosabb a bipolaritás” (NyK 61: 6), azonnal képet kapunk a saussure-i z m u s tudománytörténeti jelentőségéről, a nyelv egyik igen fontos aspektusa (jelszerűség, e jelek rendszerszerűsége) feltárásának a fontosságáról, a saussure-i elmélet dialektikus vonásainak a lényegéről. SAUSSURE posztumusz munkájának tüzetes tanulmányozásával csak erre a következtetésre lehet jutnunk, ha elismerjük is egyes téziseinek nem kielégítő voltát, sőt itt-ott előforduló következetlenségeit, „sántító dialektikáját”, amit számtalan Saussure-bíráló egyenesen metafizikának minősít, így — többek között — DEME is, amikor az előbbi idézetet így folytatja: „A hiba csak az, hogy e kétsarkúságnak Saussure n é h a csak az egyik vonatkozását látta meg; ez mutatkozik például a különbségek hangsúlyozásában, de az összefüggések elhanyagolásában, vagy például a pszichikai oldal kiemelésében, de a fizikainak a parole-ba való utalásában;⁴ — ha meg az ellentét mindkét tagját meglátta, kibékíthetetlennek találta ellentétüket, s szembeállította őket egymással, mint például a szinkroniát a diakroniával, a linguistique externe-t az interne-nel; — vagy ha felfedezte is összefüggésüket, mint például a parole-ét a langue-gal, vizsgálatukat akkor is csak külön-külön tudta elképzelni. Így tehát a felismert ellentétekkel nem tudott mit kezdeni, ellentétüknek éppen dialektikus voltát nem fogta fel; tételei mozaikok maradtak, amelyeket nem tudott összerakni” (uo.; az én kiemelésem: K. F.).

A saussure-i elmélet meglehetősen egyoldalú, és — hadd tegyem hozzá, igazságtalan — értékelése ez! Többévtizedes megállapítások átvétele, megismétlése, ahelyett, hogy a SAUSSURE-ről 1969-ben [!] elhangzott tézisek a saussure-i mű tüzetes tanulmányozására épülnének! Ez pedig elengedhetetlen két szempontból is. Enélkül ugyanis hamis képet rajzolunk SAUSSURE elméletének lényegéről. Fontos másrészt azért is, mert e nélkül nem tudjuk e tanítások utóéletét helyesen követni, a strukturalizmus különféle irányzatainak elmélettörténeti szerepét, jelentőségét megragadni. Ha ugyanis a saussure-i életmű valódi értékéről és tagadhatatlanul meglevő fogyatékosságairól beszélünk — akármennyire tagadják ezt

³ Ne részletezzük most, hogy mind a két oldal benne van-e. Szerintem nincs benne, mivel a saussure-i jel nem a fogalom (concept) és a hangalak (son) egysége, hanem a fogalom és a hangképzet (l'empreinte psychique de ce son!) egysége (Cours de linguistique générale. Paris, 1955³. 98, 157, 158). A hangképzet, a materiális (fizikai) hangsor „pszichikus lenyomata” nehezen képzelhető el a nyelvi jel „fizikai oldalának!” De nem is ez a lényeges a saussure-i jelkonceptióban! A lényeges e helyen az, hogy a saussure-i jel valóban szétválaszthatatlan egység, alkotó elemi kölcsönösen feltételezett, dialektikus egységben vannak egymással, olyannyira, hogy SAUSSURE a hangsort (annak pszichikus lenyomatát) csak abban az esetben tartotta nyelvi természetűnek, ha az „a fogalom hordozója” (le support d'une idée); a hangalaknak a fogalomtól elvonatkoztatott vizsgálatát ki is iktatta a nyelvtudományi vizsgálódások köréből (i. m. 144).

⁴ Mint fentebb bebizonyosodott, ez a saussure-i jelkonceptió meg nem értése (félreértése) következtében nem helytálló megállapítás: ott mind a két oldal pszichikai, nincs tehát mit utalni a parole-ba.

többen mások — (bizonyos áttételekkel) napjaink nyelvtudományának égető kérdéseiről van szó.

A saussure-i nyelvelmélet a fent említett módon felfogva szerves rendszer, nem pedig — mint DEME is véli — mozaikok rendezetlen halma. Kiindulási pontja, elméletének lelke a nyelv jelszerűsége és e jelek rendszerszerűsége. Ebből a szempontból a saussure-i koncepcióban minden a maga helyén áll. A saussure-i nyelvi jel — mint láttuk — szétválaszthatatlan egység, alkotó elemeinek egymást kölcsönösen feltételező egysége (son—concept). A jelek valódi értéket e rendszerben elfoglalt helyük, korrelációjuk szabja meg. Erre az alapvető gondolatra SAUSSURE többször visszatér (i. m. 162, 164 stb.). Mai terminológiánk nyelvére lefordítva: a saussure-i rendszerszerűség az egyedi és az általános korrelációjának a felfedezése. Ebből a szempontból másodlagos — más szempontból nem elhanyagolható —, hogy a rendszertagok értékének meghatározásánál azok differenciális szembeállítását hangsúlyozta ki. Azt is el kell azonban ismernünk, hogy összehasonlítani csak olyan dolgokat lehet, ahol — a meglévő különbségek mellett — hasonlóságok, egyező vonások is vannak. (Nem sokra mennénk a *morféma* és az *asztal* összetetésével!) De azt sem szabad elfelejtenünk, hogy SAUSSURE a nyelvi mechanizmus jellemző vonásainak a megfogalmazásánál az azonosság és a különbség kapcsolatáról szól (i. m. 151), vagy a nyelvi érték másoldalú megközelítésénél az eltérő és hasonló dolgok paradox egységét említi (i. m. 159).

De ha már a „saussure-i metafizika” egyéb bizonyosságairól is szó esett, azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a sokat emlegetett beszédtevékenység (a lingvisztikai jelenségek egyéni vonatkozású része) vizsgálatának (linguistique de la parole) és a nyelvi rendszer (a lingvisztikai jelenségek társadalmilag meghatározott része) vizsgálatának (linguistique de la langue) szétválasztása lényegében módszertani megkülönböztetés, a két vizsgálódás szerves egysége nyújtja a nyelvészeti vizsgálódás egészét, a linguistique de la langue-t. (L. LAZICZIUS, Általános nyelvészet 12, sőt 13, ahol egyebek mellett az alábbiak olvashatók: „A nyelv és a beszéd szétválasztásával a nyelvészeti tények terén elkülönítettük a társadalmi az egyénitől. Ez az elkülönítés elméletileg roppant egyszerűnek látszik, a gyakorlatban azonban nem könnyű feladat, mert a nyelv és a beszéd tényei legtöbbször szorosan összefonódva jelentkeznek. A valóságban a kettő szorosan összefügg egymással, hiszen nyelv nélkül nincs beszéd, és beszéd nélkül voltakép [!] nincs nyelv... a nyelvészeti tények társadalmi és egyéni része kölcsönösen feltételezi egymást: az egyéni rész a társadalmi rész nélkül nem állhat meg, és a társadalmi rész sem tud meglenni az egyéni nélkül.” Az én kiemelésem — K. F.) Sőt, ha SAUSSURE-t figyelmesen olvassuk, az is szembeötlő, hogy a sokat emlegetett langue—parole szembeállítás nem is annyira merev, mint ahogyan annyian és annyiszor megfogalmazzák és unos-untalan ismételtetik. Ahol például SAUSSURE a *szintagma* lényegéről beszél, polemizál azokkal a nézetekkel, amelyek kétségbe vonják a szintagma nyelvi (langue) statusát: „Ezen a ponton ellenvetést lehetne tenni — írja, majd így folytatja — A mondat a szintagma par excellence típusa. Ez azonban a beszédhez tartozik, és nem a nyelvhez; nem következik-e ebből, hogy a szintagma a beszédhez tartozik? Nem hinnénk... a nyelvnek és nem a beszédnek kell tulajdonítani mindazokat a szintagmatípusokat, amelyek szabály-

szerű alakokra épülnek... El kell... ismerni, hogy a szintagma területén nincs éles határ a nyelvi tény... és a beszéd-tény között.” (Az idézet a magyar kiadás fordítása: 157–8; az én kiemelésem: K. F.) Ha a szintaxist a nyelvtudomány egyik legfontosabb részének tartjuk — mint ahogyan általában annak is tartják —, nem lehet nem tudomásul venni a saussure-i langue—parole disztinkció idevágó elaszticitását.

A sort még lehetne folytatni. Úgy gondolom azonban, hogy az elmondottakból is kiderül, hogy SAUSSURE nyelvelméletének nem a sokat hangoztatott merev metafizika a legfőbb hibája — ahogyan ezt DEME is gondolja, és ahogyan e tanítások utóélete is valóban ebben az irányban torzította el az eredeti gondolatot —, hanem elméleti konstrukciójának idealista jellege, amely — mint fentebb már láttuk — helytelen jelkonceptiójából fakad. A tartalom (concept) és a saussure-i értelemben felfogott hangalaki elemek (l’empreinte psychique de ce son) kombinációja nem szubsztanciális egység, hanem forma („cette combinaison produit une forme non une substance” — i. m. 157; eredeti kiemelés). A tartalmi és a formai elemek igen határozottan megfogalmazott saussure-i egysége (nyelvi jel) tehát formális viszonyok hálózata, kombinációja. Az ilyen értelemben felfogott jelek rendszere is formális rendszer, illetőleg idealista konstrukció.

Mindezek határozott leszögezése természetesen nem azt jelenti, mintha a saussure-i elmélet improduktív elméletnek minősülne — az elmúlt fél évszázad nyelvtudománya az ellenkezőjéről árulkodik —, és „racionális magvát” (ami nem jelentéktelen!) ne lehetne a materialista nyelvelmélet kialakítása szempontjából felhasználni. A marxizmus klasszikusai egyértelműen értékelték például a hégeli dialektikát: elvetették idealista kiindulási pontját, de lényegét beépítették a maguk materialista elméletébe. Így született meg a materialista dialektika!

SAUSSURE elméletének kritikai adaptációja nem eredményezheti azt, hogy — a meglévő hibákkal együtt — a rendszerszerűség zseniális felfedezésének, határozott megfogalmazásának a jelentőségét el lehetne vitatni, de azt sem, hogy ez a gondolat már csak tudománytörténeti szempontból fontos! Napjaink nyelvtudománya nehezen volna elképzelhető a jelszerűség és a rendszerszerűség gondolatának figyelembevétele nélkül!

2.2. A Laziczius-ügy Nem véletlenül írtam „ügy”-et „kérdés” helyett! Kiáltó ellentmondásokat foglal magában ez a sajátosan magyar ügy! Ha valakire érvényes az a keserű resignáció szülte mondás, hogy senki sem lehet próféta a saját hazájában,⁵ akkor ez tökéletesen illik LAZICZIUS hazai megbecsülésére. Több nemzetközi nyelvészkongresszus elismert, egyedüli magyar előadója és „egyik vezéralakja” (NyK 60: 212), több külföldi nyelvészeti folyóirat, így a koppenhágai *Acta Linguistica*, az *Archiv für Gesammte Phonetik* és a *Zeitschrift für Phonetik und Allgemeine Sprachwissenschaft* szerkesztőbizottsági tagja (uo.), Magyarországon azonban csak 1935-ben választják — 11 ellen-

⁵ Nem minden ironia nélkül említi ezt az aforizmat LAZICZIUS válogatott írásainak külföldi kiadását (itthon nem jelenhetett meg!) gondozó TH. A. SEBEOK a kiadvány bevezetőjében, ahol LAZICZIUS-ról mint az új nyelvészeti irányzat „nemzetközileg nagyrabecsült képviselőjéről” (an internationally appreciated contributor) ír: „but a prophet with hardly a follower in his own land” (TH. A. SEBEOK [ed.], *Selected Writings of Gyula Laziczius*. The Hague, 1966. 11).

szavazattal — az Akadémia levelező tagjává (AkÉrt. 45: 153), ugyanakkor azonban dékáni hivatali tisztviselő („a budapesti tudományegyetem bölcsészeti-tudományi karának dékáni hivatalába szolgálattételre beosztott középiskolai tanár” — i. h. Tagajánlások, 6), és csak 1938-ban nevezik ki egyetemi rendkívüli és 1940-ben nyilvános rendes tanárrá. Külföldi folyóiratokban megjelent írásai, vitacikkei a nemzetközi nyelvészeti irodalom állandóan hivatkozott, megbecsült termékének minősültek k ü l f ö l d ö n. Különösen fonológiai kutatásainak korai eredményeit értékelték nagyra. N. S. TRUBETZKOY — akivel egyébként éles vitája volt a fonetika nyelvtudományi státusát illetően — külön kiemeli LAZICZIUS érdemeit, mivel a fonológiai kutatásokban a n y e l v i s z e r e p hangsúlyozását a magyar tudós részéről tapasztalhatták először.⁶ Ugyanakkor LAZICZIUS nemzetközi kongresszusokon elhangzott előadásainak, külföldi folyóiratokban megjelent alapvető tanulmányainak i t t h o n jóformán semmi visszhangja nem volt. Mindössze GOMBOCZ emlékezik meg — egy jelzős szerkezet erejéig — a Nyelvtudományi Társaság 1934. évi közgyűlésén elmondott elnöki megnyitóbeszédében „LAZICZIUS nagyszabású fonológiai tanulmányá”-nak rá gyakorolt ösztönző hatásáról (MNY 30: 3).

LAZICZIUS válogatott írásait, annak ellenére, hogy azok „csak felszínes bepillantást engednek Laziczius gondolatgazdagságába” — a külföldi kiadást gondozó tudós „a magyar nép kulturális örökségé”-nek minősíti 1966-ban.⁷ Ezzel szemben i t t h o n 1959-ben, de még 1969-ben is — hivatalos fórumokon elmondott beszédben, cikkekben — az alábbi módon értékelték LAZICZIUS tudományos munkásságának egészét: „már a felszabadulás előtti időben volt általános nyelvészeti tanszékünk, de ennek egyébként nagytehetségű birtokosa nem szerencsés kézzel nyúlt feladatköréhez: szinte kizárólag divatos és még meg nem érett problémákkal [!] foglalkozott” (NÉMETH Gy., I. OK. 16: 216—7). „LAZICZIUS kétségtelenül a legeurópaibb, a legmodernebb alakja e korban nyelvtudományunknak... akik pedig [e korban] bírálják, azok hátulról, elmaradottabb, kisebb stílusú nézőpontról bírálják” — írja DEME, de egy lappal hátrább így folytatja: „az ő európaisága a valóságtól való nyugati elszakadás beteg európaisága [!]; bírálóinak maradisága viszont a valósághoz, a nyelvhez való ragaszkodás viszonylag egészséges földhözragadtsága” (NyK 61: 12, 13).⁸ Sőt! DEME még 1969-ben is így nyilatkozik a lazicziusi életműről:

⁶ „Man war meistens geneigt, die Rolle der phonetischen Betrachtung auf diesem Gebiete [Phonologie] zu überschätzen. Julius v. Laziczius war wohl der erste, der ausdrücklich auf die Unzulänglichkeiten dieser Ansicht hinwies.” (Grundzüge der Phonologie — TCLP 8: 18.) TRUBETZKOY idézett értékelését LAZICZIUS Probleme der Phonologie című, az Ungarische Jahrbücher 15. évfolyamában (1935) megjelent írására és a Második Nemzetközi Fonetikai Kongresszus anyagában olvasható megállapításaira építi. (Proceedings of the Second International Congress of Phonetic Sciences. London, 1935. 57.)

⁷ „These papers afford but superficial glimpses of Laziczius' richness of thought... In a deeper sense, these materials constitute a part of the cultural legacy of the Hungarian people and are an urgent moral responsibility of its academic hierarchy.” (SEBEOK, i. m. 5.)

⁸ A papír türelme végtelen! A történeti hűséghez viszont hozzátartozik az is, hogy a valóságtól elrugaszkodott morbid európaiságról szóló megállapítás igazát és a korabeli magyar nyelvtudomány „glebae adstrictus” jellegének „viszonylag egészséges” voltát többen vitatták (NyK 62: 134—49). Hogy ez a viszonylag egészséges földhözragadtság milyen mértékben védte meg magyar nyelvtudományt a valóságtól való elszakadás nyugati idealizmusától, arról egyértelműen nyilatkozik már BÓKA L. is: „Hogy nyelvészeink... megmaradtak az újgrammatikusok elvi alapján, az nem realizmus, hanem konzervativizmus, szűklátókörűség. Az újgrammatikusok éppen olyan idealisták, mint a sarkukba hágó újabb elméletgyártók.” (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárás-történet. Budapest, 1956. 62. Alább: ÁNyStNj.)

„Laziczius nem módszert kívánt adni . . . hanem ráadásul rendszert: egyetlen magyarázó elvre épített kerek egészet, akár beleillettek a részletek, akár nem. Két legönállóbb tétele egyben két legnagyobb tudományos tévedése . . . ha ellenfelei a nyelvi tények felől támadták tételeit, ő maga mindig [a] módszer és a rendszer felől válaszolt, olykor nyíltan is »annál rosszabb a tényeknek« felkiáltással” (Nyelvszemlélet, 12, az én kiemelésem: K. F.)

Hogyan fest ez „a kerek egész”-igény, továbbá az „annál rosszabb a tényeknek” LAZICZIUS — egyik legátfogóbb munkájában olvasható — önvallomásának tükrében? „Ez az elvi váz a nyelvi anyagból szűrődött le nagyobbbrészt gyakorlati úton, sok-sok tévedés és kárbavesztett munka árán. Most megvan, és bizonyára még gyarapodni is fog új elvekkel, amelyeket a jövő kutatás szűr le majd idővel.” (Általános nyelvészet. 112. Az én kiemelésem: K. F.) Továbbá: [Bek.] „Ez az elvi váz nem önmagáért van, hanem, hogy tájékozódni segítsen a nyers nyelvi anyagban” (i. m. 113). Végül: [Bek.] „A módszertani elvek ugyanezt a célt szolgálják, csak negatív: megmenetnek a botlástól.” (Uo.)

Egyébként is a DEME által hivatkozott (NyK 61: 9–10) LAZICZIUS-hely és DEME által történő interpretációja pontosításra szorul. DEME ezt írja: „. . . amikor észreveszi, hogy térképén mennyire távol eső s egymással összefüggésbe sem hozható nyelvjárások kerülnek elmélete alapján egy típusba, nem az elméletet tartja hibásnak, hanem a nyelvjárásokat” (i. h. 9). LAZICZIUS megfelelő helyén a DEME által is idézettekén túl ez olvasható: „Az egyes osztályokba földrajzilag különböző elhelyezkedésű nyelvjárások tartoznak . . . de ezen nem ütközhetünk meg, már csak azért sem, mert osztályozásunknál nem földrajzi, hanem kizárólag nyelvi tényekre ügyeltünk. Ha a fonológiai vizsgálat azt mutatja, hogy a magyar föld egyik sarkában ugyanolyan magánhangzó-rendszert használ a nép, mint attól esetleg 100 kilométerrel távolabb fekvő vidéken, akkor ezt a tényt, mint nyelvi tényt, egyszerűen el kell fogadnunk, nem törődve a földrajzi távolságokkal. Hogy azután mi közük van egymáshoz a földrajzilag olyan távoleső nyelvjárásoknak . . . az más kérdés, nyelvjárásaink genetikai összefüggésének kérdése, amelyre a történeti viszonyok tárgyalásánál fogunk visszatérni” (Bevezetés a fonológiába. Bpest, 1932. 56. Az én kiemelésem: K. F.).

Akár elfogadható Laziczius magánhangzó-rendszer-koncepciója, akár nem, elég bajos erre a teljes LAZICZIUS-idézetre ezt mondani, hogy az „annál rosszabb a tényeknek” felkiáltás hangulatában fogant! Egyébként is köztudomású, hogy elméleteket, nézeteket tényfedezetük alapján fogadott vagy utasított el. Egy idézet a sok közül: „Pedig van ilyen magyarázat, és [ügyeljünk a finom iróniára!] az ugor tények erőltetés nélküli engedelmeknek is az egy hangból való eredeztetésnek” (i. m. 89. Az én kiemelésem: K. F.). HARMATTA J. is egészen másképpen ítélte meg a sokat emlegetett lazicziusi viták lényegét: „e szenvedélyes vitákban is izzó valóság szeretete és igazságkeresése nyilvánult meg” (NyK 60: 212).

A vélemények konfrontálását még lehetne folytatni. Mindezekből is megállapítható azonban, hogy a lazicziusi életmű részletes kritikai feldolgozása nyelvtudományunk letagadhatatlan adóssága, amit természetesen e tanulmány keretében nincs szándékomban elvégezni. (Esetleg majd máskor.)

A vélemények szembesítése talán azt az általános következtetést is megengedi, hogy LAZICZIUS tudománytörténeti jelentőségének, a modern nyelvtudomány kialakításában játszott szerepének a megítélésében nem feltétlenül a nemzetközi fórumok, a külföldi orgánumok és kiadók „készülékében” kell a hibát keresnünk!

2.3. Elméleti közöm bőség. A saussure-i tanítások hazai recepciójának jóformán egyetlen tudós elméleti erőfeszítéseire való korlátozódása, LAZICZIUS munkásságának az itthoni hatása, főleg értékelése többé-kevésbé jellemző képet ad felszabadulás előtti nyelvtudományunk, de főleg általános nyelvészetünk állapotáról. Ha valaki egy oldalon, a saussure-i nyelv-elmélet magyarországi fogadtatásának tükrében ítélné meg a két világháború közötti magyar nyelvtudomány állapotát, annyit mindenesetre megállapíthatna, hogy tudományunk történetének ez a szakasza elméleti orientációját és módszereit illetően legalább olyan egyoldalú volt, mint ez a fajta megközelítés, ítéletalkotás.

Az új — az elmúlt fél évszázad nyelvtudományi eredményeinek az alapján termékenynek minősülő — nyelvelmélettől való merev elzárkózás súlyos következményekkel járt: eltérítette a magyar nyelvtudomány fejlődésének az irányát, a nyelvtudomány nemzetközi fejlődésének a fő irányától, több évtizedre visszavetette a hazai nyelvelmélet fejlődését. Maga DEME is megállapítja 1959-ben írt, fentebb már más szempontból tárgyalt tanulmányában: „Érdekes és nehezen oldódó sajátsága magyar nyelvészetünknek ez a tartózkodás az elmélettől” (NyK 61: 25). Ez a „merev tartózkodás . . . mindenféle elmélettől s ezzel összefüggésben atomisztikus, az összefüggéseket kevésbé látó s gyakran nem is kereső módszer” (i. h. 17), az úgynevezett nyelvészeti pozitivizmus⁹ jellemezte a felszabadulás előtti magyar nyelvtudományt és — egy-két kivételtől eltekintve — a részletkutatások egészét.

Mindez természetesen nem azt jelenti, mintha e kor magyar nyelvtudományának ne lett volna nyelvma-gyar-á-zá-si elve, meghatározott nyelv-sze-mlélete. Nagyon is volt! És, ahogyan ez már megszokott jelenség, azt a nyelvtudomány teljességének tartották. A XIX. század folyamán kialakult nyelvészeti hisztórizmusról van szó, amely a nyelv lényegét történetiségében igyekezett megragadni, „egy nyelv történetileg adott alakját állapotnak fogta fel, mint ilyet szembeállította a fejlődéssel, a fejlődést az állapot elé, azon kívül helyezte, az állapot tudományos megismerését előzményei feltárásában látta. Ezzel a nyelvtudomány problematikájának lényeges részét kizárta vizsgálódásai köréből, gyakorlatilag lemondott arról, hogy a nyelvet mint funkcionáló rendszert elemezze és megértse.” (Általános

⁹ DEME — filozófiai megfontolásokból — inkább az empirizmus terminust javasolja, mivel — szerinte — jobban érzékelteti felszabadulás előtti nyelvtudományunk metodológiáját (Nyelvszemlélet 14—15). Ha az empirizmust mint ismeretelméleti irányzatot úgy fogjuk fel, hogy az „az érzéki tapasztalatot a tudás egyetlen forrásának tartja, . . . alábecsüli a tudományos absztrakciók és elméletek jelentőségét a megismerés szempontjából, tagadja a gondolkodás aktív szerepét” (M. ROZENTAL—P. JUGYIN, Filozófiai kislexikon. *Empirizmus* c. a.), ez a megnevezés azért mégis túlságosan elmarasztalná felszabadulás előtti nyelvtudományunk egészét, s így ellentmondana a történeti hűségnek. Maradhat tehát a pozitivizmus megjelölés, így mindenki tudja, hogy miről van szó. Az empirizmust egyébként is a racionalizmus fő ellentétéként szokták emlegetni, tehát eléggé egyértelmű gnoszológiai terminus. A megismerés empirikus foka egyébként a tudományos megismerés első, elengedhetetlen síkja; századunk első felében nem itt tartott a magyar nyelvtudomány, de nem is abszolutizálta ezt a megismerési szintet.

nyelvészetünk helyzete. Budapest, 1969. — Kézirat, 17. Alább: ÁNyH.) „Ma is azt valljuk — írja például GOMBOCZ 1920-ban — tehát több mint száz évvel GRIMM Deutsche Grammatik-ja első kötetének megjelenése (1819) után —, hogy a nyelvtudomány a történeti tudományok közé tartozik; nyelvi jelenségekkel szemben sem a normatív [!], sem az egyoldalú logikai vagy esztetikai álláspont nem jogosult: igazi megértéséhez csak történeti fejlődésének ismerete vezet. A nyelvtudománynak nincsenek ahistorikus disciplínái, minden olyan értelmezés, a mely [!] a nyelvtörténet adatait figyelmen kívül hagyja, csak hézagos és értéktelen, vagy éppen helytelen eredményekre vezethet” (MNy. 16: 154).¹⁰ GOMBOCZ nagy tekintélye egyértelműen meghatározta a két háború közötti magyarországi nyelvtudomány fő (csaknem kizárólagos) irányát, amiről maga is elismeri: „Kétségtelen, hogy az utóbbi évtizedekben nyelvtudósaink érdeklődését szinte kizárólag a magyar nyelvtörténet és a finnugor nyelvhasonlítás problémái kötötték le” (MNy. 22: 1).

Megállapítható tehát, hogy a történeti nyelv szemlélet egyeduralma, az általános nyelvelméleti és módszertani kérdésektől való elzárkózás határozottan késleltette az újabb irányzatok magyarországi elterjedését. A hazai nyelvészeti közvélemény viszonylag későn vett tudomást a genfi tanítások egészéről, nem is szólva itt most továbbfejlesztett változatairól. Mi sem bizonyítja jobban ezt a fáziseltolódást, mint az a pusztán tény, hogy SAUSSURE magyar fordítása akkor látott napvilágot (1967), amikor a rendszerszerűség gondolatából kisarjadt új módszerek, a strukturalizmus különböző válfajai elég messzire jutottak az eredeti gondolattól.

Az elmondottakból egyértelműen kiviláglik, hogy századunk első felének magyar nyelvtudománya — a maga meglehetősen egysíkú nyelv szemléletével — eléggé elkanyarodott attól a felfelé ívelő úttól, amit a nagy elődök sokrétű munkásságukkal kijelöltek. A zseniális előfutárok (SAJNOVIC, GYARMATHY, RÉVAY) utáni „új hullám” hazai fogadtatásának a sokszínűsége, általános elméleti pezsgése olyan nevekkel dicsekedhet, mint HUNFALVY, RIEDL, SIMONYI, akik az új tanítások kritikai átvételében, továbbfejlesztésében elévülhetetlen érdemeket szereztek. Sőt, ha meggondoljuk, hogy ennek a korszaknak egyik képviselője, PONORI THEWREWK — a nyelv és a gondolkodás kapcsolatát vizsgálva — a schleicheri vitairatok¹¹ hazai ismertetése folytán a magyar filozófiai gondolkodás fejlődésében is jelentős szerepet játszott materialista monizmusával,¹² akkor tűnik ki az a lényeges különbség, ami a múlt század második felének és a századforduló utáni korszaknak magyar nyelvtudományában megmutatkozott.

HUNFALVY, RIEDL, PONORI THEWREWK és — munkásságával századunkba

¹⁰ Igaz, hogy GOMBOCZ nyelv szemléletét is fejlődött. SAUSSURE elméletével való megismerkedése, LAZICZIUS fonológiai kutatásainak, az 1928. évi hágai nyelvészkonferenciás fonológiai előadásainak következtében elvitatathatlannak tartja, hogy SAUSSURE munkájának „döntő hatása” volt az első világháború utáni magyar nyelvtudomány fejlődésére (MNy 30: 1), és a Nyelvtudományi Társaság 1934. évi közgyűlésén elhangzott elnöki megnyitó beszédében a funkcionális nyelv szemléletet ismertette (i. h. 1—7). A „döntő hatás” — a fentebb elmondottak alapján — költői túlzás, de ha SAUSSURE rá ilyen hatással lett volna is, ez a hatás nem terebélyesedett tovább, mivel GOMBOCZ egy évvel az említett megnyitó beszéd után meghalt.

¹¹ Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft. Weimar 1863; Über die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte des Menschen. Weimar, 1865.

¹² „Az újkor gondolkodása, mint azt Schleicher a Darwin-féle elméletről szóló nyílt levelében fejtegeti, félreismerhetetlenül monizmust, az egység elvét arányozza. A dualizmus . . . merőben túlhaladott álláspont.” (A nyelv optikája. Budapest, 1870. 1.)

átnyúlóan — SIMONYI nyelvelméleti tételeinek „európaiságát” a haladó ideológiai áramlatok fő sodrába való tudatos bekapcsolódásuk eredményezte. Az új nyelvmagyarázási elvek mellett — azok egyedi aktív népszerűsítőin kívül — az Akadémia is letette a maga tekintélyes voksát. Szorgalmazta az új tanok sokszínű propagandistája népszerű összefoglalásának¹³ magyar fordítását, ami aztán akadémiai jóváhagyással két kötetben meg is jelent.¹⁴ Ezen túlmenően az új irányzat olyan képviselőjét (SCHLEICHER), akinek egyértelmű materialista nyelvszemléletéről tanúskodó vitairatai körül óriási vihar kerekedett, „külső tag”-jává választotta (AkNyÉrt. III/7. sz. 3). A nyelvészetet tudománnyá tevő század minden nagy, átfogó elvi kérdése tehát azonnal élénk visszhangot váltott ki a korabeli magyar nyelvészek legjobbjai között, de a „hivatalos fórumok” (Akadémia) állásfoglalásának tükrében is.

Önkéntelenül felmerül a kérdés, hogy miért nem folytatódott ez a kezdeti fellendülés, miért következett be a századforduló tájékán az „irányváltás”, ami a hazai nyelvtudományi szemlélet egysíkúságát eredményezte, az általános nyelvészeti érdeklődést, de általában az elvi kérdések iránti érdeklődést több évtizedre háttérbe szorította. Mi volt az alapvető oka „az általános nyelvtudomány iránti közönynek” (ÁNyStNyj. 15), amely többek között az egyetlen általános nyelvészeti „profilú” folyóirat, a század elején nagy kínál-bajjal megindított Nyelvtudomány gyors kimúlását is eredményezte (összesen hét évfolyama jelent meg)? Megítélésem szerint az elméleti kérdések iránti érdeklődés hirtelen felszökkenését, a korabeli európai szint élvonalába való emelkedését ugyanúgy, mint hirtelen irányváltását a magyar társadalom fejlődésének sajátosságával lehet megérteni, illetőleg magyarítani, ahogyan ezt egy másik írásomban megkíséreltem. Ott ezt írtam:

„A múlt század második felében megnyilvánuló aktív szellemi élet — amelynek szerves része volt a magyar nyelvtudományi gondolkodás fellendülése is — nem véletlen epizódja a hazai közgondolkodás fejlődésének, hanem a magyar társadalom sajátos fejlődésmenetének szükségszerű velejárója. Az európai társadalmak fejlődési üteméhez viszonyítva, akármilyen nagy fáziseltolódással is, de nálunk is megindult a polgárosodás folyamata. Az előretörő burzsoázia — fejlődésének kezdeti, haladó korszakában — szükségképpen került összeütközésbe a retrográd intézményekkel és eszmékkel, a haladó gondolat képviselőit ideológiai segédcsapatának tekintette mindaddig, míg a haladó eszmék saját pozícióinak a megszerzésében segítségére voltak. A nagy természettudományos felfedezések pedig egyenes lételeme volt az industrializálódás megteremtésének és fokozásának, és ennek mintegy »melléktermékeként« létrejövő materialisztikus gondolatok a kezdet kezdetén szintén támogatták a »copfos ideológiák« elleni fellépésében. Az érdekszférák rövid ideig tartó keresztműzének

¹³ MAX MÜLLER, Lectures on the Science of Language, amely a múlt század második felében hét kiadást megért, az 1861-es londoni kiadása a francia Akadémia jutalomdíját is elnyerte (NyK 2: 69). Lefordították németre, franciára, olaszra, oroszra, sőt Amerikában is kiadták. (SIMONYI Zs., Müller Miksa újabb fölolvasásai a nyelvtudományról. Budapest, 1876. 3.)

¹⁴ STEINER [SIMONYI] Zs., Müller Miksa fölolvasásai a nyelvtudományról. Budapest, 1874; SIMONYI Zs., Müller Miksa újabb fölolvasásai a nyelvtudományról. Budapest, 1876.

ideológiai lecsapódása volt tehát a hazai elméleti pezsgés, a progresszív eszmék preferálása. Amely pillanatban azonban az előretörő polgárság érdekei beleilleszkedtek a hatalom sáncaiba, megszűnt az elméleti fegyverbarátság, sőt igen gyorsan szembefeszültek az ideológiai fegyverek; a materialisztikus, de általában a progresszív eszmék szalonképessége is megszűnt.

Az európai haladó eszmék fő sodrához való rövid idejű csatlakozásnak ez az igazi kiváltója, ezzel magyarázhatjuk a múlt század második fele magyar nyelvtudományának is az ugrásszerű előrehaladását, de a századforduló táján bekövetkezett irányváltását is. Nem véletlen tehát az a jelenség, hogy a biztató kezdetek sokszínű érdeklődése fokozatosan elhalványult, és egysíkú, szalonképes nyelvtörténeti pszichologizmussá zsugorodott... A századforduló utáni években kialakított retrográd művelődéspolitikai nem kedvezett a haladó elméletek elterjedésének, sőt a két háború közé eső szakasza a leghatározottabb agresszivitással (adminisztratív intézkedésektől sem visszariadva) küzdött ellenük. Nem véletlen tehát, hogy századunk első felének nyelvtudománya sem tudta kivonni magát e negatív hatások alól" (Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények. Budapest, 1970. 243–4, 248).

Most is ez a véleményem!

3. Az elméleti örökség utóélete. A két háború közötti művelődéspolitikai nacionalista-sovinisza elzárkózása, a haladó elméletekkel szembeni agresszív fellépése, a tudományos munka anyagi támogatásának csaknem teljes hiánya (a sokat emlegetett „kultúrfölny” beszédes „bizonyíték”-csokra) súlyos örökségként hagyományozódott át a felszabadulás utáni magyar tudományos életre, így a hazai nyelvtudományra is. A minden tiszteletet megérdemlő egyéni erőfeszítések és eredmények ellenére mégiscsak az volt a jellemző erre a hagyatéokra, hogy nem volt összefoglaló nyelvtörténet, tudományos dialektológia, nyelvatlasz, tudományos stilisztika, tüzetes nyelvtan, értelmező szótár. A nagyszótár óriási cédulatömege a tudományos munka számára szinte hozzáférhetetlen állapotban volt, de a legnagyobb méretű szintézis, az Etimológiai Szótár munkálatai is abbamaradtak (MŰy. 51: 267–9). A nyelvművelés a sovinisza tudománypolitika szekértolójává süllyedt, ezért (mivel!) a nyelvészek többsége húzódozott az ilyen jellegű feladatok vállalásától. Ha ehhez még hozzávesszük a hazai nyelvtudomány meglehetősen egysíkú szemléletét és az „uralkodó módszertani pozitívizmus”-t (i. h. 269), kikerekedik előttünk fő vonásában a magyar nyelvtudomány általános képe, ezen belül is az általános nyelvészet súlyos elmaradottsága, ami jónéhány évre rányomta a bélyegét a felszabadulás utáni állapotokra is. Bár LAZICZIUS munkássága átnyúlik a felszabadulást követő néhány évre is — korábbi nagy nemzetközi sikerei és hazai erőfeszítései ellenére — nem alakult ki nálunk általános nyelvészeti iskola. Nem alakult ki, mert az uralkodó nyelvészélet, az általános elméleti kérdésekkel szembeni közöny következtében nem is alakulhatott ki. LAZICZIUS korai nyugdíjazása, majd akadémiai tanácskozó taggá történő minősítése csak súlyosbította a helyzetet: kiállították a csatasorból azt a vezető nyelvészt, aki az új elméletek és irányzatok kritikai adaptálására és továbbfejlesztésére oly-

annyira fogékony volt, aki ébren tudta volna tartani az általános elvi kérdések iránti érdeklődést. Tanszéke betöltetlen maradt, így az általános nyelvészet oktatása is tíz évig szünetelt az egyetemen.¹⁵

A felszabadulás következtében beálló, minőségileg alapvetően megváltozott politikai helyzet ígéretes, új lehetőségeket teremtett a hazai nyelvtudomány megújulására, ezen belül is az addig elhanyagolt általános, elméleti kérdések tanulmányozásának a fellendítésére. Az új helyzetben már nem volt tilos a haladó eszmék és elméletek befogadása és továbbfejlesztése, ellenkezőleg, a „hivatalos közegek” — még a koalíciós csatározások időszakában is — az általános közgondolkodás demokratikus átalakulásának a megindulását és továbbfejlődését, az intézmények és szervezetek ilyen szellemű átalakítását sürgették. Mindezek egyben szükségszerűen megkövetelték az elméleti örökség kritikai-önkritikai számbavételét, a fehér foltok könyörtelen feltárását, az elavult szervezeti formák felszámolását, illetőleg az új helyzet és igények szabta követelményeknek megfelelő újjal való felváltását. A meglévő intézmények, szervezeti formák átalakítása, újak létrehozása, de főleg az elméleti örökség kritikai feldolgozása jóideig váratott magára.¹⁶ Jellemző tünete ennek a lemaradásnak az a puszta tény, hogy az

¹⁵ Ez a hely nem alkalmas arra, hogy LAZICZIUS belső emigrációba kényszerítésének a körülményeit, motívumait részletesen taglalhassam. Mindenesetre nagyon megiszivlelendők KNEI ZSA I. szavai, amelyek a III. nyelvészkongresszus elnöki megnyitójában hangzottak el, amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaság félévszázados fennállásának jelentőségéről beszélt: „Vannak aztán a Társaság arcán bizonyos politikai jellegű foltok is . . . kétségtelen mindenesetre, ahogy azt én az idők távlatából és a kortársak különböző álláspontú elbeszéléseiből látom, hogy ezek mögött a politikailag elítélendő állásfoglalások mögött nagyfokú személyi ellentétek is rejlenek” (ÁNyStNyj. 5). KNEI ZSA nem konkretizálta a politikai inszinuációk idejét és a személyeket; nyilván itt elsősorban a Magyar Tanácsköztársaság utáni helyzetről lehet szó, azaz SZILY K. és a köréje csoportosuló nyelvészek SIMONYI, ASBÓTH és SCHMIDT elleni fellépéséről, aminek tragikus következményei voltak. (Részletesen kifejtve „A nyelvtudomány a haladásért” című tanulmánykötetben. Budapest, 1969. 88—110.) De amennyire személyesen ismerem az ügyet és magának KNEI ZSÁNAK a véleményét LAZICZIUS nyugdíjazásáról és tudományos visszaminősítéséről, nyugodtan állíthatom, hogy az elmarasztaló szavak — mutatis mutandis — a „Laziczius-ügy”-re is vonatkoznak.

¹⁶ Joggal állapította meg BÁRCZI G. — még 1953-ban is! — a Társaság április 22-i közgyűlésén tartott elnöki megnyitó beszédében: „Nyelvészeink nem becsülik a kritikát mint műfajt” (MNy 49: 5). Nyilván, e helyen a kurrens munkák kritikai visszhang nélküliségét illeti az elmarasztalás, de vonatkozik ez az elméleti örökség kritikai feldolgozásának a hiányára is! A magyar tudomány tíz éve című kiadványban például a két háború közötti magyar nyelvtudomány értékeléséről — többek között — ez olvasható: „Tudatosan és rendszeresen foglalkozott [a felszabadulás előtti korszak] elvi, módszertani kérdésekkel . . . Az elvi kérdések tárgyalása nagyot fejlődött.” (Nyelvtudományunk múltja, jelene és jövője — A magyar — tudomány tíz éve. 1945—1955. Budapest, 1955. 32.) MELICH J. sokkal őszintébben nyilatkozott annak idején a korszak magyar nyelvtudományának „fejlődéséről”: „Határozottan állítom, visszafelé fejlődünk” (AkÉrt. 46 [1936.]: 259). Nem véletlen tehát, hogy az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának vezetősége még 1955-ben is szükségesnek tartotta felhívni a figyelmet az alábbiakra: „A nyelvtudomány Gombocz Zoltán halálának 20. évfordulója alkalmából a nagy tudós életművének értékelése során vitassa meg a felszabadulás előtti nyelvtudományi irányzatok ma is aktuális problémáit (pozitivizmus, De Saussure-elmélet, a szemantikus nyelvszemlélet stb.)” (I. OK. 9: 162. — Az én kiemelés — K. F.). Mindez természetesen egyenes következménye volt a hazai tudomány történet elhanyagolásának, amit FOGARASI B. az Akadémia 1952-es közgyűlésén szóvá tett (AkÉrt. 59: 204); a főtítkárnak válaszában ezzel a kritikai megjegyzéssel „teljes mértékben egyetértett”, és javasolta az osztályoknak, hogy ilyen jellegű kutatásokat illesszenek be munkaterveikbe és az eredményekről rendszeresen számoljanak be (i. h. 212).

általános elméleti kérdések intézményes gondozására hivatott szervezeti formák is milyen nagy késéssel alakultak ki. A Nyelvtudományi Intézet Általános Nyelvészeti Munkacsoportját csak tíz évvel a felszabadulás után, 1955 őszén hozták létre (NyIK 6/3—4: 450), az 1903. december 19-én megalakult Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti és Fonetikai Szakosztályát viszont még később, 1959-ben állították fel (ÁNyH., 20), de az újjáéledt Általános Nyelvészeti és Fonetikai tanszék is csak ebben az évben kezdte meg az általános nyelvészeti oktató-kutatómunkát (uo.).

A felszabadulást közvetlenül követő időszak magyar nyelvtudományára tehát a korábbi elvek és módszerek továbbélése a jellemző. A korabeli irodalmi termékekben csak halvány nyomai mutatkoznak a nyelv általános problémái és az országhatárokon túli általános nyelvelméleti kérdések iránti érdeklődésnek. GOMBOS L. írásai említhetők e helyen, aki a Nyelvőr 1946-os évfolyamának hasábjain a nyelv társadalmi aspektusát és a nyelvtudomány társadalomtudományi státusát taglalta, és a szovjet nyelvtudományról jelentetett meg ismeretéseket. Az első témakörbe vágó cikke A nyelvtudomány társadalmi tudomány címet viseli. Ebben — egyebek mellett — az alábbiak olvashatók: „A nyelv mint organizmus nem élhet, nem fejlődhetik a fejlődő társadalom nélkül és meg nem ismerhető az azt beszélő embercsoportok fejlődésének figyelmen kívül hagyásával. A társadalom fejlődik osztatlansága felé, viszont a nyelv fejlődése sohasem lehet öncélú” (Nyr. 70: 39). Az idézet nemcsak tudománytörténeti szempontból érdekes! Ha ugyanis figyelembe vesszük, hogy ugyancsak ő a folyóiratnak ugyanabban az évfolyamában elsőként ismertette a szovjet nyelvtudomány akkori uralkodó áramlatát, a *marrizmust*,¹⁷ az idézet második fele az osztálynyelv-, illetőleg a stadiális fejlődéselmélet (halvány) bírálataként is felfogható (és mindez majdnem 5 évvel a sztálini cikkek megjelenése előtt)! Ugy szintén nem csupán tudománytörténeti értéke van HAJDÚ P. 1947-es ismertetésének, amelyben főleg a szovjet finnugrisztika eredményeit méltatja, de egy határozott hangú mondat erejéig a *marrizmus*ról is nyilatkozik: „Mindenesetre — annak ellenére, hogy a modern nyelvelmélet egyes tételei ellent is mondanak a materialista nyelvszemléletnek, s így külföldön általában nem is fogadják el — az új tanítás . . . a Szovjetunióban széltében elterjedt” (Nyr. 71: 141).

Mindezek azonban már a *marrizmus* hazai adaptációjának a körébe vágó kérdések.

3.1. A magyarországi *marrizmus*. Az „új tanítás” magyarországi megjelenéséről, szerepéről igen sokan nyilatkoztak, és általában egyértelmű elmarasztalással illették azt a néhány nyelvészt, aki annak megismertetésére vállalkozott. Mindez természetesen az ismeretes sztálini vitacikkek megjelenése után következett be. Legjobb tudomásom szerint a sztálini cikkek előtt HAJDÚ idézett, határozott hangú kritikái megjegyzésén kívül egyetlen írás sem jelent meg a hazai nyelvészeti irodalomban, amely a *marrizmus* a materialista nyelvszemlélet talajáról bírálta volna! A sztálini cikkek után annál több! Ez utóbbiak általában a tudománytörténeti nihilizmust, antimarxizmust, „fennhéjázó arakcsejeviz-

¹⁷ A Moszkvában megjelenő *Internationale Literatur* című folyóirat 1945. évfolyamának 11—12. számában megjelent néhány *Marr*-részlet alapján írta meg Az új nyelv-elméletéről (Nyr 70: 73—74), majd a Nyelvtudomány a Szovjetunióban című ismertetéseit (i. h. 140—42).

must” (ZSIRAI I. OK. 2: 8), türelmetlen erőszakosságot szoktak emlegetni. (A súlyosan megbélyegző jelzőket SZTÁLIN írásából kölcsönözték.)

Megítélésem szerint a marrizmus hazai jelentkezését és kérészéletét, „hatását” csak akkor lehet jelentőségének megfelelően értékelni, ha e jelenség a felszabadulás utáni magyar társadalom politikai-eszmei fejlődésének a folyamatába ágyazva vizsgáljuk. Minden más megközelítés, értékítélet szükségképpen egyoldalúsághoz vezet, és nem is felel meg a történeti hűségnek.

A magyar társadalom felszabadulás utáni fejlődésének az a legjellemzőbb vonása, hogy a haladó erők tömörülése és határozott politikai fellépése folytán gen gyors lépésekkel haladt a szocialista átalakulás irányában. Ennek a folyamatnak szükségszerű következménye (egyben kiváltója is) volt a szocialisztikus eszmék, a marxista—leninista ideológia gyors ütemű terjedése. Társadalmunk legkülönbözőbb rétegei a szikkadt föld esőváró mohóságával ismerkedtek meg vele, kezdték elsajátítani a tőlük korábban hermetikusan elzárt ideológiát, mivel az a jelenségek és folyamatok minden fenntartás nélküli megismerését, sőt e folyamatok tudatos megváltoztatásának a lehetőségét is ígérte.

A magyar tudomány megújulásának elengedhetetlen feltétele volt, hogy ebbe a „viháros ütemű” fejlődési folyamatba szervesen bekapcsolódjon, eszme- és intézményrendszerét ennek megfelelően felülvizsgálja, illetőleg átalakítsa. Az új társadalmi követelmények felvetette magyarázási elvek, kutatási módszerek meghonosítása és elterjesztése szükségképpen irányította a magyar tudományos élet figyelmét a szovjet tudomány eredményeinek megismerése felé. Ennek a megismerési folyamatnak szerves követelménye volt az új elmélet és módszer (a dialektikus és történelmi materializmus) elsajátítása, majd a tudományos kutatómunkában történő alkalmazása.

Ha a magyar tudomány egészének sikeres átalakítása a vázolt feltételek teljesülése következtében volt biztosítható, nem lehetett ez másképpen a hazai nyelvtudomány megújulásá esetében sem. A marrizmus hazai megjelenése nem véletlen epizód tehát, különösen nem egy-két „fennhéjázó magyar Arakcsejev erőszakosságának” az eredménye, hanem a vázolt fejlődési folyamat szükségszerű lecsapódása, a magyar nyelvtudomány marxista szellemű átalakítására vonatkozó erőfeszítések első — sikertelen — próbálkozása.

A marrizmus megismertetésére és elterjesztésére vonatkozó sikertelen erőfeszítések mai megítélésénél azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a marrizmus — mint minden izmus — a nyelvmagyarázat teljességének az igényével lépett fel (l. fentebb), még pedig nem is akármilyen, hanem marxista—leninista nyelvmagyarázat teljességéről volt szó. Hogy ez az igény mennyire volt megalapozott és mennyire nem, arra századunk utolsó harmadában nem kell sok szót vesztegetni! Arra sem, hogy az „új tanítás” milyen mértékben mozdította elő a magyarországi általános nyelvészeti fejlődését. De a történeti hűségnek még ma is tartozunk azzal, hogy a megjelenés körülményeinek, motívációjának egy-két, ezidáig elhanyagolt mozzanatára felhívjuk a figyelmet.

A marrizmus hazai bírálói — SZTÁLIN megállapításainak az átvételével — az új irányzatot tudománytörténeti nihilizmussal, a nyelvelméleti előzmények troglodita tagadásával szokták vádolni. Ez így általában igaz is! A teljes igazsághoz viszont az is hozzátartozik — és erről meg szoktak feledkezni a hazai adaptáció körülményeit taglaló tanulmányok szerzői —, hogy az „ismeretési irodalom”-ban a hazai folyóiratokban viszonylag korán (1948) megjelent

magának I. MESCANYINOVNAK egy meglehetősen részletes cikke is, amelyben a nyelvtudomány kontinuitásáról, a tudománytörténeti előzmények értékéről ez olvasható: „Tudományunk útja ott kezdődik, ahol a nyelvtudomány egy jelentős irányzata, az újgrammatikus iskola végződik. Ebből az iskolából kinőve két úton halad tovább a nyelvtudomány. Nyugat-Európában keletkezett a De Saussure- és A. Mayet [nyilván Meillet]-féle szociológiai irány. Oroszországban először Baudouin de Courtenay és Fortunatov munkálkodott ebben az irányban. Az ő munkásságuk következtében a szovjet nyelvészet szilárd alapot kapott. A szovjet nyelvészet minden vizsgálati módszert felhasznál, melyek a tudományban használhatók... Ha a nyelvtudományban bármelyiküket is kizárnák, ez gyakorlatban a tárgylagos vizsgálat lehetőségének kikapcsolását jelentené.” (Az új nyelvelmélet mai állása. Nyr 72: 97–103, i. h. 97–98; az én kiemelésem: K. F.)¹⁸ A sokat bírált tudománytörténeti nihilizmus az „új nyelvelmélet” vezéralakja első magyarországi publikációjának tükrében egészen más megvilágításba kerül. Igaz, hogy az első MESCANYINOV-írást követte a 18. sz. jegyzetben idézett második is, de mégis csak az első fordította a hazai nyelvészek egy szűk körének a figyelmét a marrizmus tanulmányozására. Nem a sokat emlegetett — később nem kevesebbet bíralt — négyelemes (*sal, ber, yon, ros*) analízis (GÁLDI L. ismertetése, Nyr 72: 231) egyedül üdvözítő nyelvmagyarázási elve vonta tehát magára a figyelmet első-sorban, hanem ez a határozott tudománytörténeti állásfoglalás és módszertani elaszticitás. HERMAN J. Nyelvészet és valóság (NyK 52: 83–100) című, a „magyarországi marrizmusnak a mintegy programját” megadni szánt tanulmányában (HERMAN kifejezése MNy 47: 41–2) is elismeri a tudománytörténeti múlt előremutató részeredményeinek a felhasználhatóságát. „... mindez nem egyenlő a polgári nyelvészet felhasználható eredményeinek a sutbadobásával” (NyK 52: 103).

A másik megjegyzés a hazai marristák „fennhéjázó arakcsejevizmusának” az erőszakos türelmetlenségére vonatkozik. Legjobb tudomásom szerint¹⁹ egyetlen magyar nyelvésznek sem történt bántódása a marrizmusmal szembeni állásfoglalása miatt, egyszerűen azon oknál fogva, mivel HAJDÚ P. említett bíráló megjegyzésén és LAZICZIUS GY. határozott ellenvetésein túl nem volt egyetlen magyar nyelvész sem, aki a marrizmusmal szemben a sztálini cikkek megjelenése előtt nyíltan állást foglalt volna.²⁰ Egyet lehet tehát érteni Né

¹⁸ A teljes történeti hűséghez az is hozzátartozik, hogy ugyancsak MESCANYINOV tollából egy évvel később az idézett tudománytörténeti hitvallással szöges ellentétben álló cikk is megjelent (Marr, a szovjet nyelvészet megalapítója. Nyr 73: 273–82), amelyben SAUSSURE-ről, de általában a polgári nyelvtudomány eredményeiről és a nyelvtudomány kontinuitásáról — egyebek között — az alábbiak olvashatók: „de Saussure és a strukturalisták elméletei csak regressziót tartalmaznak” (i. h. 274). A szovjet nyelvtudomány feladata tehát „a polgári tudomány minden állításának éles és határozott visszautasítása... a nyelvtudományt teljesen új alapokra kell helyezni” (uo.); végül: „A szovjet nyelvtudomány élesen szakított a külföldi nyelvészettel” (i. h. 278).

¹⁹ A magyarországi „marrizmus korszakában” a Magyar Tudományos Tanács Személyzeti Osztályán dolgoztam, tehát volt alkalmam a titkos „káderdossziékba” való betekintésre, és „belülről” kísérhettem figyelemmel a „kádercserék” alakulását és motivációit.

²⁰ LAZICZIUS hirtelen nyugdíjazását nem elvi-elméleti állásfoglalása, hanem más, tragikus körülmények következtében beállott elkeseredettsége, az ebből fakadó politikai kijelentései és még egyéb más tényezők váltották ki (LAZICZIUS személyes közlése és a LAZICZIUS-dosszié ismerete alapján).

METH GY. megállapításával, amely szerint: „Nálunk ez a mozgalom [marrizmus] . . . semmiféle lényeges kárt nem okozott” (TársSzemle 6, 75), ha a „semmiféle”-n a személyi károkat értjük, mert egyébként okozott, még pedig igen súlyosakat — mint ez az alábbiakból kiderül. Ha tehát néhány hazai nyelvész sürgette az új nyelvelmélet megismerését és alkalmazását, azt abban a hiszemben tette, hogy ezáltal a hazai általános nyelvészet fellendítését és általában a hazai marxista nyelvtudomány kialakulását és fejlődését szolgálja. Jól tudom, hogy „a pokolba vezető út is jószándékkal van kikövezve”, és azt is, hogy ezek az erőfeszítések — eredményeikben — a saját fonákjukra fordultak, de ennivel mindenképpen tartozunk a történeti hűségnek!

Határozottan le kell tehát szögeznünk, hogy olyan értelmű arakcsejevizmusról, amilyenek a szovjetunióbeli meglétéről a magyar nyelvészek elsősorban a sztálini cikkekből értesültek, a magyarországi marrizmus kislétszámú képviselőinek a részéről nem beszélhetünk — legalábbis a „következmények” ismeretében nem! Ha a marrista—antimarrista perben mindenképpen arakcsejevizmust — vagy ehhez hasonlót — keresünk, másutt kell kereskednünk.

Íme, egy idézet az MTA I. és II. osztályának 1950. november 26—27-én tartott közös, ünnepi vitaülésének anyagából: „Sztálin nyilatkozataiból aligha következik az, hogy a szocialista nyelvtudomány épületének megtervezése [a felépítésben való részvétel tehát szóba sem jöhet] a volt marristáknak volna az előjoguk” (I. OK. 1: 36). És hogy ez, a „volt marristák” számára nem éppen biztató kijelentés nem pusztába kiáltó szó volt csupán, arról az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya alig egy héttel később, 1950. december 2-án tartott ülésének határozatából vett idézet eléggé egyértelműen bizonyodik. Az idevágó passzus így szól: „Az osztály megállapítja, hogy a magyar tudományban a marrizmus komolyabb és nehezen helyrehozható zavarokat nem okozhatott, de azoknak, akik ezt a tudományos kutatást bénító álmarxista elméletet kevéssel Sztálin cikkeinek megjelenése előtt a szovjet marristák példájára s hasonló erőszakossággal, meghonosítani igyekeztek, kötelességükké teszi, hogy a most következő évben[?!] komoly tudományos teljesítménnyel biztosítsák be [sic!], hogy tévedésüket felszámolták és igazi marxista—leninista tudósokká igyekeznek fejlődni, akik nem érdemtelenek arra a bizalomra[!], amely oly fontos helyre állította őket” (I. OK. 1: 131; az én kiemelésem: K. F.). Hogy milyen légkörben írták meg a marrizmust meghonosítani igyekvők önkritikájukat (TELEGDI Zs., Egy hibás cikkről. Nyr 75: 101—106; HERMAN J., „Nyelvészet és valóság” című cikkről és a marrizmussal kapcsolatos egyéb hibákról. MNy 47: 41—46), arról ezeknek az írásoknak a — viviszekció határát súroló — jellege elvitathatatlanul tanúskodik. Mindenesetre a tény tény marad: úgy tűnik, TELEGDY Zs., a következő évben komoly tudományos teljesítménnyel nem tudta megbiztosítani, hogy a Nyelvtudományi Intézet igazgatója maradjon. Az MTA 1951. évi közgyűlése alkalmával már NÉMETH GY. volt az Intézet igazgatója (I. OK. 2: 11).

Fentebb — a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály idézett határozatában — arról esett szó, hogy a marrizmus komolyabb és nehezen helyrehozható zavarokat nem okozhatott. Az elmúlt két évtized tapasztalatai alapján ez a megállapítás korrekcióra szorul. Ha más zavart nem okozott volna, minthogy a marxista nyelv-magyarázat igényével lépett fel, és itthon is ezzel az igénnyel igyekeztek népszerűsíteni, ez a tény önmagában is „ko-

moly"-nak minősül. És ha ehhez még hozzávesszük, hogy ez az irányzat volt az első, amelytől azt várták, hogy a hazai általános nyelvészetet kimozdítja a holtpontról, és a végén a l m a r x i s t á n a k minősült, ez semmiesetre sem szilárdította az általános nyelvészet státusát, fejlődését jó pár évvel visszavetette; sőt egyesekben a szovjet, de általában a marxista—leninista nyelvtudomány hitelét is feszegette. Ha szakmailag nem haladta is meg az ismertésirodalom kereteit, politikai hatása mindenképpen kedvezőtlen, káros volt, de súlyos következményekkel járt a magyar nyelvtudomány további fejlődése szempontjából is.

Igaz az, hogy „Sztálin ismeretes nyelvészeti írásai elhárították ugyan az útból, kivégezték a marrizmust” (ÁNYH. 19), a hazai nyelvészek is elvetették „a marrizmus csódtömegét”, „felszabadultak a lidércnyomás alól” (Nyr. 74: 315), egy dolgot azonban nem vetettek el ebből a „csódtömegből”, egyfajta „lidércnyomás” változatlanul megmaradt. Ez pedig a modern nyelvészeti irányzatoktól való merev elzárkózás, amit egyes marristák is fennen hirdettek,²¹ a materialista nyelvszemlélet és a dialektikus kutatási módszer hiányát vetve a modern irányzatok szemére. Nem arról van szó, mintha ez a kritika megalapozatlan lett volna! Csakhogy egy dolog egy bizonyos elméleti konstrukció idealisztikus volta (ezt a materializmus talaján álló nyelvész bírálhatja, sőt, bírálnia is kell!) és megint más annak felhasználható kutatási eljárás módja! Ha ezt a különbségtevést mellőznénk, a marxista—leninista nyelvelméletet metafizikusnak ki akarnánk emelni az emberi megismerés szerves folyamatából, tagadnánk annak dinamikus jellegét, és az egész elméleti múltat a tudománytörténet lomtárába valónak tartanánk. Ez viszont súlyos gnoszeológiai tévedés volna, mint ahogyan az is volt! Ha a marxista—leninista metodológia szervesen magába ötvöz minden eredményt hozó eljárás módot — akár a múltbeli, akár a kortársi vagy a jövőbeni metódusról van szó —, akkor a marxista nyelvész nem tehet mást, minthogy elválasztja az idealisztikus magyarító elvet a felhasználható módszertől, az előbbit elvszerűen bírálja, az utóbbit bátran felhasználja. Máskülönbem nem tudja a fürdővizet a gyerektől elválasztani, ami pedig súlyos veszélyekkel jár — mint ahogyan járt is!

Mielőtt a saussure-i elmélet lelke, a jelszerűség és főleg a rendszerszerűség gondolata elterjedt volna nálunk, és mielőtt ezen elmélet meglehetősen sokszínű utóéletének akármelyik irányzata is elért volna hozzánk — metafizikusnak a metafizikát és idealizmust kiáltva (ahogyan ezt a marristák is tették) —, eleve elzárkóztunk azok megismerésétől, eredményes vagy eredménytelen voltuk kipróbálásától. Pedig abban az időben már többé-kevésbé ismert volt az a formula, hogy minden elmélet és módszer olyan értékű, amilyenek a gyakorlat kritikáján minősül.

(Folytatjuk.)

KOVÁCS FERENC

Die deutsche Zusammenfassung wird nach dem zweiten Teil des Aufsatzes in der folgenden Nummer publiziert.

²¹ MESCANYINOVNAK a 18. sz. jegyzetben közölt súlyos megállapításain túl vö. még: „Nyugaton Baudouin foném-elmélete [!] keresztveződött a Saussure-féle nyelv-rendszer-fogalom absztrakt sematizmusával és a szinkronia és diakronia, mint »két nyelvészet« [ez így, mint fentebb láttuk, nem igaz, legfeljebb két nyelvvizsgálati módszer-ről lehet beszélni], mechanisztikus és metafizikai fogalmaival.” (R. AVANYESZOV, A szovjet nyelvészek elsajátították a marxista—leninista elméletet. Nyr. 73: 1—5; i. h. 4.)